

PAPER DETAILS

TITLE: Farsça Eserlerde Geçen Menzil Okçulugu ile İlgili Bilgiler

AUTHORS: İbrahim Duman

PAGES: 21-36

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3410076>

FARSÇA ESERLERDE GEÇEN MENZİL OKÇULUĞU İLE İLGİLİ BİLGİLER*

İbrahim DUMAN*

Öz

Okçuluk, dünyanın en eski uğraşlarından birisidir. Tarih boyunca daha çok savaş alanında icra edilmiştir. Bununla birlikte eğlence ve spor amaçlı yapıldığı da olmuştur. Mezkûr uğraşının bu dalına menzil okçuluğu denmektedir. Bu okçuluk türünün amacı, en uzağa ok atmaktır. Okçuluğun uygulandığı İran ve çevre ülkelerde direkt veya dolaylı olarak okçulukla ilgili birçok eser yazılmıştır. Bu eserlerde hem savaş hem de menzil okçuluğuna dair önemli bilgiler yer almaktadır. Farsça kaleme alınan mezkûr kaynaklarda menzil okçuluğu terimleri, menzil yayının ve okunun özellikleri, menzil okçuluğunun icra edilişi, oku attıktan sonra mesafenin hesaplanması ve menzil okçuluğuna dair ritüeller hakkında mühim kayıtlar bulunmaktadır. Menzil okçuluğuna dair terimler konusunda Farsçanın yanı sıra Türkçe ve Arapça kelimeler de kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum okçuluk ekollerinin siyasi gelişmeler vasıtasıyla birbirlerinden etkilendiklerini göstermektedir. Tarihî kayıtlara göre menzil atışında kullanılacak yayın ve okun belli şekil ve ölçüde olması gerekmektedir. Yay ve ok üretiminde istifade edilen malzemeler kaynaklarda geçmektedir. Menzil okunun yapımında hadeng ağacı ve kamış tercih edilirdi. Hadeng, tarihte İran, Anadolu, Mâverâünnehir, Irak ve Horâsân gibi coğrafyalarda ok ve yay imâlinde kullanılan bir ağaç türüydü. Oka horoz, güvercin, kartal, tavus kuşu, kaz, akbaba, keklik ve tavuk tüyü takılırdı. Bu tüyler arasında menzil atıcılığı için en uygun olanı keklik tüyü idi. Özellikle Deşt-i Kıpçak ve Hârezm bölgesinin keklik tüyleri değerliydi. Kaynaklarda menzil atışı mesafesinin en çok 1200 gez (1140 m.) olarak kabul edildiği ancak bu mesafeye ok atan kişinin az olduğu zikredilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ok, Yay, Menzil Okçuluğu, İran, Farsça Kaynaklar.

THE RECORDS OF THE FLIGHT ARCHERY IN THE PERSIAN SOURCES

Abstract

Archery is one of the oldest professions in the world. It has been performed mostly on the battlefield throughout history. However, it has also been made for entertainment and sports purposes. This branch of the aforementioned occupation is called flight archery. The aim of this type of archery was to shoot the furthest arrow. Many works have been written directly or indirectly about archery in Iran and surrounding countries where archery is practiced. These works contain important information about both war and flight archery. In the aforementioned sources written in Persian, there are important records about the terms of flight archery, the characteristics of flight bow and arrow, the practice of flight archery, the calculation of the distance after shooting the arrow, and the rituals of flight archery. In addition to Persian, Turkish and Arabic words are included in the records regarding the terms related to flight archery. This shows that archery schools are influenced by each other through political developments. According

* Araştırma makalesi / Research article.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Yalova/TÜRKİYE, dumanlee41@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1454-3052>.

to historical records, the bow and arrow to be used in flight shooting had to be of a certain shape and size. The materials used in the production of bows and arrows are mentioned in the sources. Khadang wood and reed were preferred in making the flight arrow. Khadang was a type of tree used in the manufacture of bows and arrows in geographies such as Iran, Anatolia, Transoxiana, Iraq, and Khorāsān. Rooster, pigeon, eagle, peacock, goose, vulture, partridge, and chicken feathers were attached to the arrow. The partridge feather was the most suitable for flight shooting among these feathers. The partridge feathers of the Dasht-e Kipchak and Khwārazm regions were especially valuable. It is mentioned in the sources that the flight shooting distance was accepted as 1200 gaz (1140 m.) at the most, but the person who shot arrows at this distance was few.

Keywords: Arrow, Bow, Flight Archery, Iran, Persian Sources.

Giriş

Ok ve yayın tarihi insanoğlunun geçmişi kadar eskidir. İlk insanların tarih öncesi karanlık devirleri hakkındaki bilgilerimiz ne kadar azsa, buna paralel olarak ok ve yayın ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı konusu da bir o kadar muğlaktır. Tarih öncesi devirlerde okçuluk ile ilgili bilgilere ulaşmakta sıkıntı yaşamamıza rağmen ok ve yayın insanoğlunun hayatında önemli bir yer tuttuğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. Nitekim açlıkla baş edebilmek için avcılık, başkalarına karşı üstünlük kurabilmek için savaş, haberleşme, davet etme ve işaretleşme faaliyetlerinde ok ve yay (Turan, 1945; Göksu, 2018: 182-188), her zaman insana kolaylıklar sağlamıştır. Asırlar boyunca bu ikilinin (ok-yay) ortaya çıkardığı etkileşim, farklı coğrafyalarda yaşayan insanların barındırdıkları kültürlerle harmanlanarak birçok ülkede (coğrafyada) değişik okçuluk kültürlerinin belirmesine ortam hazırlamıştır. Bu cümleden olmak üzere eski devirlerden beri dünyanın çeşitli yerlerinde yürütülen okçuluk faaliyetleri Orta Asya (Türk, Moğol, Kore) okçuluğu, Fars (İran) okçuluğu, Arap okçuluğu, Hint (Hindistan, Sri Lanka) okçuluğu, Çin okçuluğu, Afrika (Sahra alt kıtası) okçuluğu ve Avrupa okçuluğu gibi aralarında malzeme ve uygulanış farklılıkları bulunan ekollere ayrılmıştır. Bizim bu çalışmadaki amacımız ise Türk, Moğol, Fars (İran), Hint ve Arap okçuluk kültürlerinden etkilenerek hazırlanmış Farsça eserlerde yer alan menzil okçuluğu ile ilgili bilgileri ilim alemine sunmaktır.

Araştırmamız hasebiyle İran topraklarında uygulanan okçuluk faaliyetleri ile ilgili malumat vermek yerinde olacaktır. Okçuluğun İran coğrafyasındaki serüveni eski devirlere dayanmakla birlikte Fars okçuluğunun esas temsilcileri, antik dönemde Ahamenişler (MÖ 550 – MÖ 330) ve erken Ortaçağ'da Sâsânîler (226-651) olmuşlardır. Fars (Pers) kökenli bu iki devlet, dünya tarihinde önemli roller üstlenip Orta Asya'nın batısı, Anadolu, Irak, el-Cezîre ve Kafkasya gibi farklı bölgeleri ele geçirmiş, Fars okçuluğunu komşu kültürlerle tanıtmış ve onların okçuluk faaliyetlerinden de etkilenmişlerdir. Fars okçuluğunu diğer okçuluk kültürleriyle harmanlayan ana gelişmelerin başlangıcını Arapların 636 senesi Kadisiye ve 642 yılı Nihavend savaşları neticesinde Sâsânîleri yıkarak İran coğrafyasını ele geçirmeleri oluşturmuştur. Bu sayede Fars ve Arap okçuluk kültürleri daha çok kaynaşma imkânı elde etmiştir. Fars okçuluğuna tesir eden diğer olaylar ise Türklerin uzun yıllar İran coğrafyasında kalmaları ve Moğolların (İlhanlılar) 1256 yılında İran'a girmeleridir. Bu hadiseler sonucunda İran'da Fars, Arap, Türk ve Moğol okçuluk kültürleri yoğrularak birbirlerini etkilemişlerdir. Esasında Fars okçuluğunun diğer ekoller üzerindeki tesiri az olmakla birlikte İran'da kurulan devletlerin İran kültürü ve devlet geleneğinin yanı

sıra Farsçayı da ciddi ölçüde benimsemeleri, Farsça okçuluk terimlerinin Yakınoğu, Anadolu ve Hindistan'da yayılmasına yol açmıştır. Özellikle Gazneliler (963-1186), Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526) ve Babürlüler (1526-1858) devletlerinin Farsçayı Hindistan'da yaymaları, Hint-Fars okçuluk terimlerini kaynaştırmıştır. İran ve Hindistan'ın Türk hâkimiyetinde kalmalarının doğal bir sonucu olarak mezkûr ülkelerde yazılan eserlerde Türkçe okçuluk terimleri de varlığını sürdürmüştür. Yine İran'da kurulan Türk kökenli Büyük Selçuklular (1038-1157), Safevîler (1501-1736), Afşarlılar (1736-1804) ve Kaçarlar (1796-1925)'ın hem Türkçe hem de Farsçayı etkin bir şekilde kullanmaları Türkçe ve Farsça okçuluk terimlerini iyice bütünleştirmiştir.

İnsanlık tarihinde okçuluğun ortaya çıkışının güvenlik ve avlanma ihtiyaçlarını gidermek için olduğu düşünülebilir. Uzun bir süre temel gereksinimleri karşılamak için kullanılan ok ve yaydan, insanoğlunun yaşadığı tecrübeler sayesinde savaşın olmadığı ve karnın tok tutulduğu zamanlarda da yararlanıldığı ve eğlence amaçlı en uzağa ok atma yarışları yapıldığı akla gelmektedir. Okçuluk literatüründe en uzağa ok atma yarışmasına menzil okçuluğu denilmektedir. Araştırmalara göre menzil okçuluğunun ne zaman ve nerede ortaya çıktığı bilinmemekle beraber bu okçuluk türünün en azından bir süre uzaktaki hedefi ve avı vurma amacıyla hareket edilerek temel amaçlarla yan yana yürütüldüğü, daha sonra ayrı bir branş olarak belirlediği düşünülmektedir (Yücel, 1999: 56). Nitekim İlhanlılar (1256-1353) devrinde İran coğrafyasında kaleme alınmış bir kaynakta menzil atışı yapmanın okçuluk içinde ayrı bir sanat olduğu, okçuluğun bu yönünün eğlence kültürüne hizmet ettiği, okçulukta menzil atışı yapmanın en üst merteye olduğu ve menzil atıcılarının eğlendirmek amacıyla şehirden şehire, melikten meliğe koşturdukları açık bir şekilde belirtilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 267; Beyhakî, 2020: 92-93).

Okçuluğun ayrı bir branşı olan menzil okçuluğu ile ilgili Farsça eserlerde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Farsça kaleme alınmış okçuluk risaleleri bize bu konuda önemli malumatlar sunmaktadır. Kaynaklarda menzil okçuluğu terimleri, menzil atıcılığında kullanılan ok ve yayın özellikleri, menzil okçuluğunun icra edilişi ve mesafenin hesaplanmasının yanı sıra ritüeller ile ilgili bahisler geçmektedir. Şimdi Farsça kaynaklar ve araştırmalar ışığında mezkûr okçuluk türü hakkında detaylı bilgiler vermek istiyoruz.

Menzil Okçuluğu Terimleri

Geçmişte menzil atışı yapmanın okçuluğun eğlence ve spor yönünü ortaya çıkarması nedeniyle bu uğraşı, icra edildiği ülkelerde toplum tarafından benimsenmiş, okçuluk üzerine eserler yazılmış ve bu eserlerde menzil okçuluğuna ayrı bir başlık ayrılmıştır. Mezî okçuluk türünün çok rağbet görmesi sebebiyle bu branşa dair ayrı bir terminoloji ortaya çıkmış olup ilgili terimler kaynaklarda zikredilmektedir. Farsçada menzil atışı tabirini karşılayan sözcük, *pertâb* (پرتاب)'dır. Bu kelime, Osmanlı kaynaklarında da geçmektedir (Hacı Hasan b. Bahtiyar, 2017: vr. 5a, 8b, 20-21, 34-35; Anonim, 2016: 55; Uçar-Akyıldız, 2020: 132). Bir risalede geçen bilgiye göre *pertâb* kelimesinin Arapçadaki karşılığı, *eb'adü'l-ehdâf* veya *nihâyetü'l-ehdâf* olarak açıklanmaktadır (Seyyid Mîr-'Alevî, 1398/2019: 195). Farsça kaynaklarda menzil okçuluğunu belirtmek için *pertâb-endâzî* ve *dûr-endâzî* kelimeleri geçmektedir (Anonim, 1398/2019a: 248; Anonim, 1398/2019b: 237; Anonim, 1398/2019c: 219; Seyyid Mîr-'Alevî, 1398/2019: 159; Dwyer-Khorasani, 2015: 102). Arapça eserlerde ise *pertâb-endâzî*'nin karşılığı *remîü's-sebak* ve *remîü's-sebakiyye* olarak verilmektedir (Tayboğa el-Eşrefî, 2010: 85; Latham, 1968: 242).

Eserlerde menzil oku için *tîr-i pertâb* veya *tîr-i pertâbî* kayıtlarından bahsedilmektedir (Muhammed Zamân, 1398/2019: 294; Anonim, 1398/2019b: 237; Fahr-i Mudebbîr, 1346/1967: 242; McEwen, 1974: 83; Firdevsî, II, 2015: 1813, 1378, 1676; Duman, 2022: 158). İlhanlılar devrinde telif edilmiş Farsça bir kaynakta ise Arapların menzil okuna *nüşâbü's-sebak* dedikleri aktarılmaktadır (Beyhakî, 1342/1963: 268; Beyhakî, 2020: 93; Duman, 2019: 62). Bununla beraber Memlükler (1250-1517) devrinde Arapça yazılmış bir okçuluk risalesinde de menzil okuna *sihâmü's-sebâk* dendiği anlaşılmaktadır (Tayboğa el-Eşrefî, 2010: 85; Latham, 1968: 242). Yine Türklerin de birçok ok çeşidi olduğu, uzağa attıkları oku *sencak* olarak adlandırdıkları kaynaklarda kaydedilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 270; Beyhakî, 2020: 98; Duman, 2019: 63). Menzil okuna takılan temren (ok ucu) hakkında bir eserde *peykân-i tîr-i pertâb* kaydı zikredilmektedir (Anonim, 1398/2019c: 219).

Tarihî kaynaklarda menzil yayı ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Mesela Farsça eserlerde menzil yayı için *kemân-i pertâb* kelimesi geçmektedir (Anonim, 1398/2019a: 248; Anonim, 1398/2019b: 237; Anonim, 1398/2019c: 219). Bununla birlikte Arapların menzil yayına *kavsü's-sebak* dedikleri kaynaklarda belirtilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 268; Beyhakî, 2020: 93; Tayboğa el-Eşrefî, 1970: 8). Yine Arapça kaynaklarda menzil yayının girişini belirtmek için *vetrî's-sebak* teriminden söz edilmektedir (Tayboğa el-Eşrefî, 2010: 40; Tayboğa el-Eşrefî, 1970: 20; Latham, 1968: 242).

Farsça eserlerde sadece menzil okçuluğunda kullanılan aletler hakkında bilgi olmayıp menzil atışına dair terimler de yer almaktadır. Örneğin, İlhanlılar döneminde yazılmış eserde menzil atışı yapılırken temrenin kabzaya ulaştığında ok atışı yapılmasına *germ-kemân*; yayın güçlüğüyle çekilmesine *korre-keş*; okun geç atılmasına ise *kebk* dendiği dile getirilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 274; Beyhakî, 2020: 106). Yine aynı eserde bir hedef çeşidi olan *ilgü* ve menzil atışı yapmak için hedefe insan figürü koyduklarında buna *ilgü-yi pertâb* adını verdikleri belirtilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 270; Beyhakî, 2020: 98). *İlgü* kelimesi, Türkçe bir terim olup tespit edebildiğimiz kadarıyla İran ve Memlük Mısır'ında kullanılmaktaydı (Esîru'd-dîn Ebu Hayyân, 1930: 21; Delice, 2021: 1849). Böylece Türklerin Çin sınırından Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir coğrafyada devletler kurmalarının sonucu olarak Türkçe okçuluk terimlerinin Yakındoğu'da yerleşmesi ve Türk okçuluğunun Arap ile Fars okçuluğunu etkilemesi kaynaklarla tespit edilmiş olmaktadır. Araştırmalarda Belh şehri halkının menzil atışı ve savaş anında uyguladıkları okçuluk tarzına *mustevî* (مستوی) dendiğinden bahsedilmektedir (Cennetî-yi 'Atâ'î, 1349/1970: 126). Yine kaynaklarda menzil okçusunu belirtmek için *pertâb-endâz* ve *dûr-endâz* kayıtlarından da söz edilmektedir (Anonim, 1398/2019b: 237; Beyhakî, 1342/1963: 268).

Menzil okçuluğu terimleri kapsamında elimizde bulunan mezkûr tarihî kayıtlara dayanarak Türkçe, Farsça ve Arapça telif edilmiş, direkt veya dolaylı olarak okçulukla ilgili bilgi veren kaynaklarda zikredilen dillere ait terimlerin yan yana bulunması, hem bu eserleri yazan müelliflerin kültür bilgisinin geniş olduğunu hem de eserin yazıldığı coğrafyada diğer dillere ait terimlerin de yaşadığını bize kanıtlamaktadır.

Menzil Okçuluğunda Ok ve Yayın Özellikleri

Okçuluğun içinde ayrı bir dal olan menzil atıcılığının zor icra edilmesi, ona ait teçhizatın da birtakım özellikler barındırmasını gerektiriyordu. Bunun için menzil yayının, okunun ve kırışın özenle imâl edilmesi büyük bir önem taşımaktaydı. Farsça kaynaklarda menzil yayının hangi malzemelerden yapıldığı, nasıl üretildiği ve ölçüsüyle ilgili birçok malumat yer almaktadır. Buna göre menzil yayının kalitesinin çok iyi, yayın kasanlarının kısa olması gerekmektedir. Menzil yayının sert ve hafif olmasının yanı sıra imâl edildikten sonra iki veya üç yıl bekletilmiş bulunmasına dikkat edilirdi. Yay, altı ay veya bir yıl bekletilmişse okun uzağa gitmeyeceği bilinirdi. Yayın nemli ve sıcak havadan korunması önemliydi. Menzil yayının dayanıklılığını ve esnekliğini artırmak için üzerine boynuz terkip ederlerdi. Boynuzun siyah renkli, eğik ve gereken sertlikte olması ehemmiyet taşımaktaydı. Boynuzla işlem uygulanmadan önce suya bırakılarak yumuşatılması

gerekirdi. Yay kabzasının düzgün ve doğru yerde bulunması okçu için önemliydi. Menzil yayına hayvan siniri sarılırdı. Bu sinirin deve veya öküzden temin edilmesi tercih sebebiydi. Yayın üzerine iki veya üç kat sinir sarılması daha makbuldü. Sinir, tutkalı bünyesine kabul etmesi için iyi temizlenmiş olmalıydı. Tutkallanmış sinirin sertlik kuvveti, boynuzdan daha çoktu. Bu sayede menzil yayının çekiş gücü artırılmaktaydı. Menzil yayının kirişi, diğer kırıslara göre daha ince kıvrılmaktaydı. Ustalar, menzil oku atmak için çeşitli kırıslar yaparlardı. Örneğin, bir ipek kırısi yedi kez sararlar. Sonra kap içinde bir miktar buğday ve suyla iyice kaynatırlar. Başka dört ipek telini yekpare yapıp zikredilen kırıse dolarlar ve kırısi o hâliyle kurumaya bırakırlardı. Sonra yaya takarlardı (Anonim, 1398/2019b: 237; Anonim, 1398/2019c: 219; Beyhakî, 1342/1963: 268-269; Beyhakî, 2020: 94-96; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 162-163).

Kırısin ağırlığı hakkında Farsça eserlerde 2 miskâl (yaklaşık 9 gr.) şeklinde bir değer verilirken (Beyhakî, 1342/1963: 274; Beyhakî, 2020: 107), Memlûk devrinde yazılmış Arapça bir risalede menzil yayı kırısinin ağırlığı, 1 dirhem (yaklaşık 3-4 gr.) olarak geçmektedir (Tayboğa el-Eşrefî, 1970: 20; Hinz, 1990: 5-6).

Kaynaklarda menzil yayının ölçüsü ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Mesela bir eserde yayın 13,5 avuç ölçüsünde (ortalama bir avuç ölçüsü 6 cm. olarak kabul edilirse yaklaşık 81 cm.) kasanlara sahip olan kısa bir yay olması gerektiği belirtilmektedir (Muhammed Zamân, 1398/2019: 294). Yine başka bir kaynakta da menzil yayının uzunluğunun 12 avuç ölçüsü (yaklaşık 72 cm.) civarında olması gerektiği aktarılmaktadır (Khorasani-Dwyer, 2016: 12). Avuç ölçüsünün bilek ile elin birleştiği yerin uzunluğunun alınması suretiyle ölçü birimi olarak kullanıldığını belirtmek yararlı olacaktır. Bununla birlikte Topkapı Sarayı Osmanlı yay koleksiyonlarında tespit edilen en kısa yay ise 84 cm. uzunluğunda bir menzil yayıdır (Yücel, 1999: 254). Bu yayın uzunluk ölçüsü, ortalama olarak Farsça kaynaklarındaki menzil yayı uzunluğu bilgileriyle uyumaktadır. Farsça bir kaynakta menzil yayının çekiş gücünden de bahsedilmektedir. Esere göre yayın çekiş gücünün 60 menn (yaklaşık 50 kg.) olması gerektiği, müellifin zamanında (XIV. yüzyıl) 100 menn (yaklaşık 83 kg.) çekiş gücüne sahip yayla atış yapan kişinin olduğu belirtilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 274; Beyhakî, 2020: 107).

Menzil okçuluğunda iyi bir atış yapabilmek için menzil okunun da kaliteli bir şekilde üretilmesi gerekmektedir. Kaynaklarda menzil okunun özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Buna göre mezkûr ok türü kısa ve hafif olmalıydı. Menzil okunun kısa olmasının sebebi, hem menzil yayı ile uyumu yakalaması hem de kısa okun daha

uzağa gideceği inancıydı. Menzil okunun *hadeng* (خدنگ) ahşabı veya kamıştan yapılması tercih edilirdi. *Hadeng*, tarihte İran, Anadolu, Mâverâünnehir, Irak ve Horâsân gibi coğrafyalarda ok ve yay imâlinde kullanılan bir ağaç türüydü. Kamışın ise birçok türü vardı. Menzil oku için Hitay ve Hoten kamışı daha makbuldü. Özellikle Hitay kamışının budak (boğum) barındırmaması önemliydi. Kaynaklarda kamıştan ok imâl edilirken kamışın içinin boşaltıldığı, okun fırlatılırken kırılmaya müsait olmasının tehlike içerdiği, yaralanmaktan kaçınmak için okçuların kollarına kalın deri parçası taktıklarından söz edilmektedir (Anonim, 1398/2019b: 237; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 163-164; Anonim, 1398/2019d: 30). Tarihi bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla menzil okunun farklı çeşitleri vardı. Bir kaynaktan okun düz olması gerektiği yazılıken (Anonim, 1398/2019d: 30), başka bir eserde menzil okunun *gâv-dom* yani öküz kuyruğu şeklinde baş tarafı kalın, gez tarafının ince olması gerektiği belirtilmektedir (Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 163; Anonim, 1398/2019c: 219). Yine Osmanlı kaynaklarında da *pişrev*, *yeksüvar* ve *zergerdan* gibi birçok menzil oku türünün zikredildiği araştırmalardan anlaşılmaktadır (Yücel, 1999: 288-291; Klopsteg, 1987: 76). Hem Farsça eserler hem de Osmanlı kaynaklarında adı geçen menzil ok türlerinin şekil olarak birbirlerinden ayrıldığı ve ok çeşitlerinin ekollerin yanı sıra bölgeden bölgeye değişkenlik gösterdiği akla gelmektedir. Kaynaklara göre menzil okuna sinir sarılması gerekmekteydi. Bunun için Çin üretimi sinir kullanılır, Hint siniri çok rağbet görmezdi. Hint sinirinin tutulmamasının sebebi, daha hafif, yumuşak ve arasının boş olmasıydı. Çin sinirinin ise arası dolu, sağlam ve dirençliydi. İşlemi bitmiş sinirin rengi süt gibi beyaz renge bürünürdü. Sinirin telleri kontrol için birer birer ayrılır, dirençli olmasına özen gösterilirdi. Oka sarılmış iyi bir sinirin okun uzağa gitmesine katkı sağlayacağına inanılırdı. Bunun için mutlaka sinirin ahşap ile bir miktar birleşimi lazımdı (Beyhakî, 1342/1963: 270-271; Beyhakî, 2020: 98, 100).

İddialı bir menzil atışı için ok tüyünün de etkisi vardı. Farsça kaynaklarda oka hangi hayvanın tüyünün takılacağına dair farklı bilgiler yer almaktadır. Buna göre okun gez tarafına horoz, güvercin, kartal, tavus kuşu, kaz, akbaba, keklük ve tavuk tüyü takılırdı. Bu tüyler arasında menzil atıcılığı için en uygun olanı keklük tüyü idi. Özellikle Deşt-i Kıpçak ve Hârezm bölgesinin keklük tüyleri değerliydi. Erkek keklüğün tüyünün uzun olması nedeniyle oku daha uzağa götüreceği düşünülürdü (Beyhakî, 1342/1963: 271; Beyhakî, 2020: 99-100; Anonim, 1398/2019b: 237; Anonim, 1398/2019d: 30). Hangi tüyün oka takılacağı, okçunun tercihiydi. Ok tüyünün ölçüsünün ise üç parmak uzunluğunda olmasına

dikkat edilirdi (Muhammed Zamân, 1398/2019: 294). Geçmişte parmak ölçüsünün, parmak ucunun kapladığı alan baz alınarak uzunluk ölçüsü şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Menzil okunun temreni (ok ucu) ise farklı malzemelerden yapılabilirdi. Kaynaklarda temren imâli için tunç, demir, fildişi, dağ öküzü boynuzu ve kemik maddeleri zikredilmektedir. Bununla birlikte menzil atışı için tunç ve fildişinin daha iyi olduğu, temrenin ise büyük yapılmaması gerektiği belirtilmektedir. (Beyhakî, 1342/1963: 271; Beyhakî, 2020: 100; Anonim, 1398/2019c: 219).

Kaynaklarda menzil okunun ölçü ve ağırlığı ile ilgili bilgiler de mevcuttur. Mesela okun uzunluğunun 9,5 avuç ölçüsünde (yaklaşık 57 cm.) olması gerektiği eserlerde belirtilmektedir (Muhammed Zamân, 1398/2019: 294). Yine okun ağırlığının beş miskâl (yaklaşık 23 gr.) olup yayın çekiş gücü ile uyum göstermesi ve okun ağırlığının yayın ağırlığına oranla yarısına tekabül etmesi gerektiği kaynaklarda geçmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 270, 274; Beyhakî, 2020: 99, 107; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 163). Yine Memlûk ve bazı Farsça kaynaklarda menzil okunun ağırlığının 6 dirhem (yaklaşık 20 gr.) olduğu da belirtilmektedir (Tayboğa el-Eşrefî, 2010: 85; Tayboğa el-Eşrefî, 1970: 104; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 163).

Yukarıdaki tarihî bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İran ve çevresindeki coğrafyalarda okçuluğun içinde ayrı bir ihtisas alanı olan menzil atıcılığına değer verildiği, malzemelerin itinalı ve sabırlı bir şekilde uzun süre uğraş verilerek imâl edildiği, ülkelerin hem kendi hem de ticaret kanalıyla farklı coğrafyaların ürünlerinden yararlandığı, malzemelerin üretim aşamasında sayısal değerlere dikkat edildiği ve sayısal değerlerin bölgelere göre değişkenlik gösterebildiği açıkça ortadadır.

Menzil Okçuluğunun İcra Edilişi

Kaynakların bahsettiğine göre menzil atışı, okçulukta en üst mertebeyi temsil ederdi. Uzağa ok atmak çok zor olup herkes tarafından yapılamazdı. Bu sebeple mezkûr branşın uygulanış biçimi büyük bir önem taşımaktaydı. Menzil atıcılığının icra edilmesi, iki şekilde mümkündü. Birincisi, kişinin temrin ve idman yaparak menzil okçuluğunu öğrenmesiydi. İkinci husus ise kişinin temrin yapmadan kas kuvveti vesilesiyle oku uzağa atmasıydı. Makbul olan, kişinin idman yaparak sistemli bir şekilde menzil atışı yapmasıydı. Atış yapılırken okçuya menzil yayı, menzil oku, okçu yüzüğü ve kıvrılan parmaklar gerekliydi. Aletlerin uyumlu ve temiz olmasına özen gösterilirdi. Oku kirden korumak için üzerine her

gün kâğıt sürülürdü (Beyhakî, 1342/1963: 267-268; Beyhakî, 2020: 92-94; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 157; Khorasani-Dwyer, 2016: 26).

Menzil yayı, normal yaydan daha kısa olmalıydı. Bunun sebebi, kirişin yay kolundan uzak durması içindi. Bu sayede kiriş, oku daha uzağa fırlatabilirdi. Kirişin yaya gömülmesi iyi sayılmazdı. Doğru pozisyon alınmadığında kirişin kol baldırına ve başparmağa çarparak zedelediği görülürdü. Bu durum, kirişin şiddetli bir şekilde gerilmesinden, kusurlu oktan ve başparmağın kirişi sert çekmesinden kaynaklanırdı. Menzil atışı yapılmak istendiğinde bir taş veya kerpiç yerleştirilir, önde olan ayağın ucu taş veya kerpicin üzerine koyulurdu. Ayaklar birbiriyle çok ayrı olmazdı. İki ayak arasındaki genişlik dört parmak idi. Atış yapılacağı sırada yayı tutan el, yukarı doğru kaldırılırdı. Yay yüksekte olacağı için atıcılar zemini görürlerdi. Bakış, yayın alt kolundan veya başparmak arkasından yapılırdı. Yine sol göz kabzaya, sağ göz temrenin ucu ile hedefe odaklanırdı. Menzil oku atışı için üç adet çekiş tarzı vardı. İlki, temrenin ucu kabzanın dışına ulaştığında bu çekişe *hatt-ı keşîş*; ikincisi, temrenin ucu kabzanın iç tarafı ile karşılıklı olduğunda bu çekişe *keşîş-i şehbend*; üçüncüsü, temrenin ucu kabzanın iç tarafına ulaştığında bu çekişe *goseste* derlerdi. Üç çekiş tarzı da menzil oku için makbuldü. *Goseste* (*gevşek*) tutuşunda ok, kabzanın yanına gelirken temrenin ucu başparmağın iki boğumunun üzerinde olurdu. Bu tutuş diğerlerine göre daha iyiydi. Menzil oku, kısa olmasının yanında gayet ince ve nazıktı. Atış esnasında okun üzerine yük binerse, ok kırılır ve eli yaralardı. Menzil okçuluğunda uzun boylu olmak bir avantajdı. Bunun için menzil okçuları ayakkabı içine deri parçaları koyarak boylarını uzatacağına ve daha uzağa ok fırlatabileceklerine inanıyorlardı (Beyhakî, 1342/1963: 268, 271; Beyhakî, 2020: 94-95, 101; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 134, 145-146, 160; Khorasani-Dwyer, 2016: 15).

Okçuların atış alanında insan figürü hedefine menzil atışı yaptıkları da olurdu. Atıcılar, hakem nezdinde haftada bir defa ayrı ayrı veya birlikte olmak üzere insan figürüne ok atarlardı. Menzil atışında havayı bilmek ve rüzgârın yönünü tayin edebilmek, ustalık gerektiren bir detaydı. Rüzgârın müsait olduğu bir günde ok atılırdı. Yukarıdan aşağıya doğru esen rüzgâr, oka temas ettiğinde onu yere düşürürdü. Oka eşlik eden, düz ve kararlı olan rüzgâr, menzil atışı için makbuldü. Ok, rüzgâr ile birlikte atıldığında okun istenilen yere fırlatılması yüksek bir ihtimaldi. Menzil okçuluğu için en uygun rüzgâr, kible idi. Bununla birlikte rüzgârın geliş yönünün topoğrafya ile yakından ilgili olması nedeniyle hangi rüzgârın oka yardım edeceği bahsi çeşitlilik gösterebilir. Yaz mevsiminde menzil okunun daha küçük, ok gezinin daha ufak ve kısa olması münasipti. Kış mevsiminde ise

okun daha uzun, ok gezinin daha büyük olmasına dikkat edilirdi. Menzil okunun bahar mevsiminde atılmaması gerektiği bilinirdi. Bu mevsimde okun gücünün zarar göreceğine inanılırdı (Beyhakî, 1342/1963: 273; Beyhakî, 2020: 104-106; Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 158, 161).

Menzil okçuluğunun uygulanışı hakkındaki bu bilgiler ışığında geçmişte İran ve çevre ülkelerde mezkûr okçuluk dalının birçok detayının olduğu, menzil oku atarken bekleme ve duruş biçiminin büyük bir önem taşıdığı, birçok ok tutuş tarzının bulunduğu ve menzil oku atmak için doğru zamanla birlikte doğru rüzgârı da yakalamak gerektiği ortaya konulmaktadır.

Menzil Okçuluğunda Mesafenin Hesaplanması

Hakem nezdinde doğru ve kabul edilen bir şekilde menzil oku fırlatıldığında iş sırası mesafenin hesaplanmasına gelirdi. Özellikle iki okçu menzil atışı için yarıştıklarında hangisinin menzil oku daha uzağa giderse o kazanırdı. Bunun için okun saplandığı yerde zemini eşerler, hangi ok temreni yere daha fazla batmışsa onu daha uzak sayarlardı. Atıcının durduğu yerden okun saplandığı konuma kadar ki mesafeyi ölçmek için doğru bir şekilde hesaplama yapılması gerekliydi. Önce okçunun beklediği yerde ayak tabanının ortasından itibaren 10 gez’lik (yaklaşık 9,5 m.) aralıklarla bir ahşap veya kamış yere batırılırdı. Güvenilir birisi kamışın ucu ile eşit olacak şekilde yere iki bıçak saplardı. Bir kişi okun düştüğü konuma giderek saplandığı yeri belirlerdi. Bu şekilde okçunun durduğu yerden saplanan oka kadar 10 gez’lik (yaklaşık 9,5 m.) aralıklarla mesafeler ölçülürdü. Bıçak ve kamış, ölçüm tamamlanıncaya kadar yerinden oynatılmazdı. Bıçak ve kamışın sayısı toplanır ve okun ne kadar mesafe kat ettiği hesaplanırdı (Beyhakî, 1342/1963: 272; Beyhakî, 2020: 102).

Menzil okçuluğunda Farsça kaynakların ittifak halinde zikrettiği mesafe 1200 gez (yaklaşık 1140 m.)’dir. Ancak bu mesafeye ok atmanın çok zor olduğu ve atan kişi sayısının az bulunduğu belirtilmektedir. İlhanlılar devri XIV. yüzyılda İran’da yazılmış bir kaynağa göre, menzil okçuluğunda en fazla 1200 gez (yaklaşık 1140 m.) mesafeye ok atılmasının mümkün olduğu, ancak o zamanlar birer İlhanlı şehri olan Bağdat, İsfahan ve Tebriz’de bu uzaklığa ok atanın bulunmadığı zikredilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 272; Beyhakî, 2020: 101). XVIII. yüzyılda Farsça yazılmış bir risalede ise menzil okçularının 1200 gez uzaklığa ok attıkları kaydedilmektedir (Khorasani-Dwyer, 2016: 26). Anonim bir Farsça kaynakta ise menzil okçuluğunun mesafesinin 1200 gez olduğu, bu mesafeye ok

atan kişinin az bulunduğu zikredilmektedir (Anonim, 1398/2019b: 237). Yine XVII-XVIII. yüzyılda telifi muhtemel olan ve Hint ülkesinde Farsça kaleme alınmış bir eserde Arap, Türkistan ve Horâsân hükümdarının 1200 geze (yaklaşık 1140 m.) ok attığının bilindiği ancak müellifin meliki olan Delhi hükümdarının 1000 gez (yaklaşık 950 m.) uzaklığa ok fırlattığından söz edilmektedir (Seyyid Mîr-‘Alevî, 1398/2019: 161). Burada müellifin kastettiği Arap, Türkistan ve Horâsân hükümdarının Safevî sultanlarından birisinin olması ihtimal dahilindedir. İlhanlı kaynağında ustaların 1000 gez’lik (yaklaşık 950 m.) uzaklığı makul gördükleri, bununla birlikte müellifin zamanında 900 gez’lik (yaklaşık 855 m.) mesafeye ok atan kişinin varlığından bahsedilmektedir (Beyhakî, 1342/1963: 274; Beyhakî, 2020: 107). Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında II. Bayezid (1481-1512) devrinde Tozkoparan İskender’in 1280 gez (yaklaşık 1216 m.) uzaklığa ok attığı zikredilmektedir (Yücel, 1999: 126, 144). Bu mesafeye ok atan başka bir kişi olmadığına göre menzil okçuluğunun zorluğu konusunda Farsça kaynaklardaki bilgiler, Osmanlı kaynakları tarafından da desteklenmektedir.

Oldukça az kaynakta zikredilen bu değerli bilgilere dayanarak menzil okçuluğunu uygulamanın zor olduğu, ok atıldığında mesafenin titiz bir şekilde hesaplandığı, İran ve çevresindeki ülkelerde yaklaşık 1200 geze (yaklaşık 1140 m.) ok atmanın takdirle karşılandığı, ancak bu mesafeye ok atan kişinin nadir olduğu ortaya konulmaktadır.

Menzil Atışının Kabul Edilmesi

Kaynaklara göre menzil atıcısı, temiz kalpli, takva sahibi ve ibadetkâr olup namaza durmalıydı. Böylece ok ve yayın güzel bir uyum yakalayacağına inanılırdı. Menzil atışı hakem gözetiminde yapıp başarılı kabul edilince o okçuya falan kişi, falan günde, falan ayda ve yılda, falan yerde bir hayli gez ölçüsünde ok attı diyerek menşûr yani hak ediş belgesi yazarlardı. Bununla birlikte menşûr verilmeden önce hakem tarafından okçuya atıcılar taifesinin uygun gördüğü birtakım sorular sorulurdu. Okçu sorulara münasip cevap veremezse menşûr yazılmaz ve kişinin sarığı (börkü) çıkarılırdı. Okçu soruları uygun bir şekilde yanıtlarsa menşûr verilirdi. Atışta kullanılan menzil okunun üzerine türünün ahşap veya kamyş; temrenin tunç, demir veya kemikten olduğu ayrıca yazılırdı. Atış ustaları, ok ustası ve yay ustası menzil atışına ve ölçüsüne şahitlik ederlerdi. Bunu menşûr üzerine işleyip hakem defterine kaydederlerdi. Böylece liyakat methodilirdi. Menşûrda okçunun ustası zikredilir, usta veya bir yardımcısı menşûrda yer almıyorsa o menşûr geçersiz sayılırdı. Bu şekilde üstaplara saygı gösterilmiş olunurdu (Beyhakî, 1342/1963: 268, 272; Beyhakî, 2020: 93, 103-104; Anonim, 1398/2019b: 237).

Sonuç

İnsanoğlunun tarihî karanlık devirlerde ok ve yayı kullanmaya başlamasından itibaren yüzyıllar boyunca gelişerek birçok coğrafyada o ülkenin kültürel değerlerini de ihtiva eden okçuluk ekolleri belirdi. İran coğrafyası da bunlardan birisiydi. Geçmişte okçuluğun bu ülkede ve Farsçanın hâkim olduğu diğer coğrafyalarda fazla sevilmesi nedeniyle birçok Farsça okçuluk risalesi kaleme alındı. Bu risalelerde ve sair Farsça kaynaklarda okçuluğun en ince detayları hakkında bilgiler verilirken konumuzu oluşturan menzil okçuluğu ile ilgili malumatlar da yer almaktadır. Tarihî kayıtlarda menzil atışının okçuluğun içinde ayrı bir tarz ve en üst mertebe olduğu ve zor icra edildiği zikredilmektedir. Yine menzil okçuluğunun birçok terimi kaynaklarda yer almaktadır. Bu terimlerin bazılarının Türkçe ve Arapça olması, okçuluk ekollerinin birbirlerinden etkilendiklerini kanıtlamaktadır. Menzil yayının ve okunun şekil ve teknik özellikleri hakkındaki nadir bilgiler de Farsça eserlerde geçmektedir. Menzil yayının iki veya üç yıl beklemesi gerektiği, menzil okunun daha çok *hadeng* ağacı veya kamıştan üretildiği, yaya ve oka sinir sarıldığı ve Çin sinirinin makbul olduğu, yay kirişinin yaklaşık 9 gr. ve menzil okunun yaklaşık 20 gr. ağırlıkta olması gerektiği gibi birçok özel ve teknik bilgi kaynaklarda bulunmaktadır. Menzil atışı için okçunun nasıl ve nerede duracağı, havayı bilmesi gerektiği ve rüzgârın yönünü tanınması da mezkûr okçuluk türü için önemliydi. Bahar mevsimi boyunca okun güç kaybettiğine inanıldığı için menzil atışı yapılmaması doğrudu. Ustalar tarafından takdir edilen menzil atışı mesafesinin 1200 gez (1140 m.) olduğu ancak bu uzaklığa ok atan kişinin az bulunduğu Farsça kaynaklarda söz edilmektedir.

Nihayetinde bu çalışmada menzil okçuluğu üzerine Farsça eserlerde yer alan nadir bilgilerin ortaya konulmasına gayret edilmiştir. Mezkûr bilgiler, yer yer Memlûk ve Osmanlı kaynaklarıyla da kıyaslanarak kayıtların değerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Kaynakça

- Anonim. (2016). *Umdetü'l-Mütenazilin: Okçuluğun İlkeleri*. (haz. Mehmet Yastı). İstanbul.
- (1398/2019a). “Çehâr-deh bâb der-tîr u kemân” *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevvicî). Tahran: 241-250.
- (1398/2019b). “Devâz-deh kâ‘ide-yi tîr-endâzî” *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevvicî). Tahran: 227-240.
- (1398/2019c). “Risâle-yi şeşom” *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevvicî). Tahran: 217-221.
- (1398/2019d). “Der-tîr-endâzî u koştî-gîrî u tîg-i âb dâden u ceng kerdan u esb tâhten” *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevvicî). Tahran: 29-52.
- Beyhakî, Şucâ‘u’d-Dîn Dorûd-Bâşî. (1342/1963). *Câmi‘u’l-Hidâyet fî ‘İlmi’r-Rimâyet*. (Neşr. Muhammed Takî Dânişpejûh). *Ferheng-i Îrân-zemîn*, XI, 229-280; (2020). *Okçuluk Sanatı*. (Çev. İbrahim Duman). İstanbul.
- Cennetî-yi ‘Atâ’î, Ebu’l-Kâsim. (1349/1970). “Kemân-dârî u tîr-endâzî der-edebiyât-i Fârsî” *Ber-resî-hâ-yi Târîhî*, 25, 113-135.
- Delice, H. İ. (2021). “*Kitab fî İlmi’n-Nüşşab*’da Geçen Okçuluk Terimleri” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi (Prof. Dr. Metin Akar’a Armağan)*, 5, 4, 1841-1860.
- Duman, İ. (2019). “The Terms of Persian Archery” *Journal of the Society of Archer-Antiquaries*, 62, 61-64.
- (2022). “Şâhnâme’de Yer Alan Okçuluk İle İlgili Kayıtlar” *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V, 1, 156-162.
- Dwyer, B. ve Khorasani, M. M. (2015). “An Analysis of Persian Archery Manuscript Titled Resâle-ye Qosnâme” *Quaderni Asiatici*, 112, 93-116.
- Esîru’d-dîn Ebu Hayyân. (1930). *Kitâbu’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk*. (Neşr. Ahmed Caferoğlu). İstanbul.

- Fahr-i Mudebbîr. (1346/1967). *Âdâbu'l-Harb ve's-Şecâ'a*. (Neşr. Ahmed Suheyî-yi Hânsarî). Tahran.
- Firdevsî. (2015). *Şâh-nâme*. II. (Moscow Edition). Tahran: Hermes Publisher.
- Göksu, E. (2018). *Okla Yükselen Millet*. İstanbul.
- Hacı Hasan b. Bahtiyar, (2017). *Bahtiyarzâde Okçuluk Risalesi*. (haz. İbrahim Aydın Yüksel). İstanbul.
- Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. Acar Sevim). İstanbul.
- Khorasani, M. M. ve Dwyer, B. (2016). "An annotated translation and description of an untitled Persian archery manuscript written by al-Abdolrâji Abu Torâb al-Musavi al-Qad Makâhi on a day of Jumada al-Thani, the year 1114 (November 1702)" *Historical Weapons Research: Journal about the History of Weapons*, 4, 4-33.
- Klopsteg, Paul E. (1987). *Turkish Archery and the Composite Bow*. Manchester.
- Latham, J. D. (1968). "The Meaning of Maydan as-Sıbaq" *Journal of Semitic Studies*, 13, 241-248.
- McEwen, E. (1974). "Persian Archery Texts: Chapter Eleven of Fakhr-i Mudabbir's *Âdâb al-Harb* (Early Thirteenth Century)" *The Islamic Quarterly*, XVIII, 3-4, 76-99.
- Muhammed Zamân. (1398/2019). "Muntehabu'z-Zamân der-beyân-i tîr-endâzî" *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevviçî). Tahran: 287-306; Risalenin asıl neşri İrec Afşâr tarafından *Yâd-nâme-yi Şâd-revân-i Sipehbud Ferecullah Ak-evelî* kitabında yayınlanmıştır.
- Seyyid Mîr-'Alevî. (1398/2019). "Hidâyetü'r-Remî" *Risâlehâ-yi tîr-endâzî: Deh risâle der-tîr-endâzî u kemân-dârî u cengâverî*, (Neşr. Mehrân Afşârî-Ferzâd Murevviçî). Tahran: 117-200.
- Tayboğa el-Eşrefî el-Beklemîşî el-Yûnânî. (2010). *Bugyetü'l-Merâm ve Gâyetü'l-Garâm fî Remyi's-Sihâm*. (Neşr. Arif Ahmed Abdulganî-Ziyâd Mahmûd el-Feyyâz). Dîmaşk.
- (1970). *Saracen Archery: An English Version and Exposition of A Mameluke Work on Archery (1368 AD)*. (English trans. J. D. Latham-W. F. Paterson). London.
- Turan, O. (1945). "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması" *Belleten*, IX, 35, 305-318.

Uçar, İ. ve Akyıldız, S. (2020). “Mehmed Emin Vahîd Paşa’nın Minhâc-i Rumât Adlı Eserinde Geçen Okçuluk Terimleri Üzerine” *The Journal of Academic Social Science Studies*, 80, 117-138.

Yücel, Ü. (1999). *Türk Okçuluğu*. Ankara.